

FOTO: JAN KÅRE NESS

Fjerneverdige?

SIDE 6-12

LØRDAG

FULL KONTROLL: Det blåser godt på toppen av den svære kommandobunkeren på Syreneset fort på Karmøy, men herfra har kommuneantikvar Lars Tveit – som tyskerne hadde det – god utsikt og kontroll

Bunkere og brakkeruiner, kanonstillinger og løpegraver – er det fremdeles

Sporene etter tyskerne er fremdeles mange, og noen svært synlige, mer enn 60 år etter krigen. Det dreier seg om tusentall, men ingen vet nøyaktig hvor mange slike dystre krigsminner som ennå finnes i vårt nærmiljø. «Skammens byggverk» ble de kalt i etterkrigsårene. Store pengemidler ble brukt på å rive og fjerne merkene i landskapet. Flere steder i landet er trenden i ferd med å snu; nå gjøres

festningsverkene til museer og for lengst nedlagte anlegg graves fram igjen og presenteres som turistmål.

De fleste av oss skal ikke bevege seg langt før vi er like i nærheten av en tysk bunker – kanskje uten å være klar over det.

Står du for eksempel helt sør på Indre kai i Haugesund, er det bare å løfte blikket opp under Risøybrua, der ligger fremdeles to små skytestillinger som i sin tid utgjorde en del av grunnmuren for et lagerbygg tyskerne reiste

her. At bunkerne fremdeles er intakt, skyldes ene og alene det faktum at området ligger brakk og ubenyttet. En må forsere både et gjerde og søppel for å ta krigsminnene nærmere i øyesyn, her som ellers i distriktet.

I de første etterkrigsårene var grunneiere og myndigheter ivrige etter å fjerne flest mulig av byggverkene reist av okkupasjonsmakten. Grunneiere var mange: først og fremst trengtes bygningsmateriell da landet tok fatt på gjenoppbyggingen, og det var stor

rift om trevirket i de mange brakkene som tyskerne etterlot seg. Svært mange lass ble sendt nordover, der behovet var aller størst. Snart sto bare grunnmurene tilbake, mange av disse båndla produktivt jordbruksareal og måtte også ryddes unna.

Men ikke minst lå det et ganske stort element både av symbolsk handling og ønske om sjelefred i oppryddingen; fienden var endelig kastet ut, og vekk skulle også alt som kunne minne om de forferdelige årene. Alt

«SKAMMENS

ATLANTERHAVSVOLLEN

■ Som beskyttelse mot invasjon fra de allierte styrker, bygget Adolf Hitler det største festningsverk i det 20. århundre. Der Atlantikwall – Atlanterhavsvollen – strakte seg 2.685 kilometer fra spanskekysten i sør, via Frankrike, Belgia, Nederland og Danmark til Norge hvor den fortsatte langs kysten helt til Finnmark. Over 14.000 store betongbunkere ble bygget langs forsvarslinjen.

■ Festningsanleggene langs norskekysten ble kalt «Festung Norwegen» og var en integrert del av Atlantikwall. Her kunne tyskerne bygge i fred for alliert intervensjon, og i løpet av okupasjonsårene investerte den tyske krigsmakten uhyre store ressurser i utbyggingen. Langs hele norskekysten ble det bygd over 350 kystfort og 20 flyplasser, i tillegg til radaranlegg og utallige sperreanlegg.

John A. Bauge
Vaktstjef

Kjell Strand
Fotograf

Jan Kåre Ness
Fotograf

med skipsleden vestenfor. Nedenfor bunkeren skimter vi to av de fem kanonstillingene som bevoktet området.

bare bitre minner, eller er noen av dem verdt å ta vare på?

som var «tysk, eller hadde tilhørt tyskerne, måtte en knuse, brenne opp eller søkke ned», som det sto i et avisinnlegg.

Er det slik fremdeles?

– **Krigsminner er et ikke-tema,** sier kommuneantikvar Lars Tveit i Karmøy, den kommunen i vårt distrikt som har brorparten av batterier og festningsverk fra krigens dager. Fra vestsiden av øya rettet tyskerne 29

store kanoner ut mot havet for å være forberedt på en mulig invasjon fra norske allierte.

I tillegg kommer feltkanoner, luftvernskyts og et utall nærforvarsstillinger. Strendene var fulle av dem, sammen med alt som hørte til: kommandobunkere, observasjonsbunkere, ammunisjonsbunkere, mannskapsbunkere. Løpegraver og minefelt.

– Er dette noe å ta vare på?

– Vi kan naturligvis ikke ta vare på alt. Men noe burde vi klare. Problemet er at det er vanskelig å få forståelse for den verdien disse krigsminnene har – og ikke minst vil få, en gang i framtiden, sier Lars Tveit.

– Dessuten er det kapitalen som rår, sier han. Utbyggere med sterke økonomiske interesser lar seg ikke stoppe av tanker om vern og bevaring når de gyver løs på stadig nye area-

ler. Det opplevde folk på Kvalavåg så sent som i 2004 da en av grunneierne, Anne Torhild Johansen, sto fram i avisen og kjempet for å bevare en bunker som lå i veien for en regulert sykkel- og gangsti. Hun hadde ingen sjanse. Hele det nye boligfeltet ble plassert midt mellom bunkere og stillinger for kanoner og luftvernskyts, og flere av dem ble jevnet med jorden. Det fikk ikke engang ►►►

BYGGVERK»

◀ noen presseomtale da Solstad Shipping året etterpå fikk lov å plassere sitt nye administrasjonsbygg midt mellom to bevaringsverdige kanoner på Neset fort i innseilingen til Skudeneshavn. Kommuneantikvaren i Karmøy fikk ikke engang vite om salget da statlige Skifte Eiendom kvittet seg med det enestående området.

– Jo da, hevder kommunikasjonsrådgiver Ivan Fjeldheim-Pettersen i Skifte Eiendom. Salget i 2003 skjedde nemlig via mekler på det åpne markedet, så det burde kommunen kjenne til. Men tidspunktet var to år før det ble innført kommunal forkjøpsrett på forsvarseiendommer, så Karmøy fikk ikke den muligheten. Hadde man hatt innvendinger mot den senere utbyggingen, hadde derimot kommunen alle muligheter da det ble søkt om byggetillatelse på vanlig måte, mener Pettersen.

Karmøy er nå midt inne i et tre års arbeid med en kulturminneplan, og Lars Tveit håper å få flere av krigsminnene i kommunen inn i den planen. Fortet på Syreneset peker seg ut, sammen med Neset fort, som mest aktuelt for bevaring, mener Tveit. – Det ligger i et LNF-område, er komplett med anlegg og veisystem og dessuten det fortet som vi har mest kunnskaper om, sier Tveit. I 1993 laget Else Jorunn Stava Knutsen og Thomas Skådel et hefte om fortet og de lokale forholdene under krigen. Det er det eneste i sitt slag om lokale festningsverk.

Mens kommuneantikvaren i Karmøy slåss om forståelse for vernebehovet under arbeidet med kulturminneplanen, har hans kolleger i Haugesund i mange år slåss forgjeves for å få i gang et slikt planarbeid i det hele tatt.

– Mangelen av en kulturminneplan i kommunen hemmer det meste av vårt arbeid, og det gjør det spesielt vanskelig å få plassert spørsmålet om bevaring av krigsminner inn i en kulturhistorisk sammenheng, mener Mads Ramstad, konservator ved Karmsund folkemuseum. Han mener krigsminner opplagt er en del av vår bevaringsverdige historie, men han innrømmer samtidig at museet verken har oversikt over hva som finnes eller ressurser til engasjere seg i noe registreringsarbeid.

– Vi kan ikke ta vare på alt, sier han, men minner om at det finnes et krigshistorisk museum i distriktet.

Et helt lite samfunn ble bygget opp rundt de største forlegningene; det fantes både kjøkkenbrakke og spisesal, grisehus og stall, sykehus og

SKAL VEKK: Mangt er krigsminne framstår i dag som rene søppelplasser. Kanskje er det derfor reguleringsplanleggerne ikke har sett at dette er den mest tomt, mens de to tilhørende bunkerne i bakgrunnen bevares, mener han.

” Jeg er redd for at det allerede er for sent

administrasjonsbygninger. Loten helt sør på Bokn er et av de stedene hvor alt dette fremdeles ligger fullstendig uberørt.

Men en skal ikke bevege seg langt i sitt eget nærmiljø før en – kanskje uten å vite det – er like i nærheten av en godt skjult bunker eller overgrodde rester etter grunnmuren til en tyskerbrakke.

Ingen vet hvor mange. De er ikke engang registrert. Og blir heller ikke registrert når det gis tillatelse til riving. Alle spor slettes. Når gravemaskiner og dynamittsalver har gjort sitt, er de borte for alltid.

– En bunker er et kulturminne. Ingen kan fjerne en slik uten at vi har uttalt oss, tror Sven Fr. Valand-Lie i Arquebus Krigshistorisk museum. Men han skjønner at noe er alvorlig galt når vi spør ham om museet er forespurt i forbindelse med at en rekke små og store anlegg i distriktet er fjernet de siste årene. Han visste ikke at de var jevnt med jorden, knapt nok at de hadde eksistert.

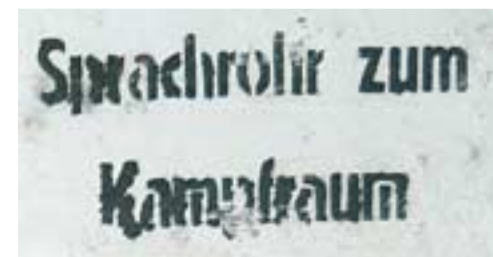
– Vi er bare en gjeng frivillige, vi rekker ikke over alt. Vi har ikke energi til å følge opp alt, sier han.

Det bekrefter også styreformannen i museet, Øystein Østensjø.

– Det er tragisk å se hvor tilfeldig det er hva som blir tatt vare på av krigsminner.

Fremdeles er det slik at samfunnet bruker

millioner av kroner på å restaurere og gjenskape historie som fjernes og ødelegges i ren ubetenksomhet, sier han. Han tror dessuten at det fremdeles også er slik at mange har et negativt forhold til minnene fra krigens dager.

– Det er i og for seg forståelig, men det er viktig å løfte blikket litt og se at alt som framtidige generasjoner vil ha interesse av, det må bevares i dag, sier han.

Bevares. Men hvordan? Et stort antall bunkere er i dag rene søppelplasser eller fulle av saueskitt.

– Først og fremst dreier det seg nå om å la være å ødelegge inntil det finnes en helhetlig plan for hvordan krigsminnene skal bevares. Etterpå er det naturlig å rydde opp, gjøre det tilgjengelig og sette opp informasjonstavler. Ikke minst skoleklasser vil ha stort utbytte av å besøke slike anlegg i nærheten, tror Sven Fr. Valand-Lie.

komplette og bevaringsverdige kanonstillinger i Skåredalen, undrer Carl Johan Kallevik. Det er ingen logikk i at kommunen vil bruke selve kanonstillingen som bygge-

– Tyske anlegg faller mellom flere stoler, mener arkeolog Jens Flemming Krøger i Rogaland fylkeskommune. Han synes tyske fort er fascinerende anlegg, men de fleste er verken formelt eller automatisk vernet, og heller ikke engang registrert. Det hadde da vært noe, mener han.

I forbindelse med den planlagte boligbyggingen i Skåredalen, har Aquebus registrert det meste som er der og uttalt seg om bevaring.

– Helst ville vi ha tatt vare på alt, men vi må være realistiske. Vi ba om at i alle fall en av kanonstillingene måtte bevares – med alt som hører til; ammunisjonsbunker, dekningsrom og mannskapsbunker. Og så ba vi om at den siste tyskerbrakkka som ennå var i behold, måtte få stå. Men det ville koste penger, og da stoppet mulighetene, sier Valand-Lie.

Verneinteressene vant i første omgang. Da reguleringsplanen ble utarbeidet på slutten av 1990-tallet, ble det laget et spesialområde for bevaring rundt tyskerbrakkka. Men brakka sto til forfall uten at noen gjorde noe med det, og spørsmålet ble ikke engang brakt opp på politisk nivå da kommunen selv søkte om og ga tillatelse til riving. Med et pennestøk var historien borte.

– Uttale oss, ja, men vi blir ikke alltid hørt, sier Valand-Lie. Han gremmes ennå over at den helt spesielle bunkeren på Havnaberg måtte vike for veiutvidelse i 1997. Med pengestøtte fra Haugesund kommune forsvant særtrekket – til konservator Carl Egil Buchs kraftige protester.

TAVLEROMMET: – Dette er det best bevarte koblingsnett for tyskernes samband som jeg har sett her i distriktet, konstaterer Carl Johan Kallevik.

– Den bunkeren burde absolutt vært bevart, mener Sven Fr. Valand-Lie. Den store bunkeren på Sagatun også. HKB 68/977 Kvala var et komplett festningsanlegg så godt som midt i byen, med kuppelen på de to 7,5 cm tårn-

kanonene bevart. De står der fremdeles, men bevaringsverdien svekkes når boligbebyggelsen spiser seg helt innpå stillingene og et vesentlig element sprenges vekk, sier han.

– Vi fikk likevel stoppet en ■■■►

LOKALE TYSKE FORT

TERRITORIALAVSNITT
STAVANGER

Artillerigruppe
Karmøy Syd:

HKB 1/978 SKUDENES

6 kanoner – 15,5 cm
K 416 (f) 1941–45

HKB 2/978 BOKN

4 kanoner – 10,5 cm
K 332 (f) 1941–45

HKB 3/978 SYRE

5 kanoner – 12,2 cm
K 390/2 (r) 1943–45

HKB 3/978 SKUDENES (NESET)

2 kanoner – 12 cm
K L/40 (Schneider)
1943–45

HKB 67/977 FERKINGSTAD

4 kanoner – 14,5 cm
K 405 (f) 1942–45

ARTILLERIGRUPPE
HAUGESUND:

HKB 64/977 SKAAREDAL

3 kanoner – 21 cm Mörser 18, 1941–45

HKB 65/977 FISKA VANN

4 kanoner – 14,5 cm
K 405 (f) 1942–45

HKB 66/977 VIKENE

6 kanoner – 15,5 cm
K 416 (f) 1941–45

HKB 66/977 YTRALAND

4 kanoner – 7,5 cm
K 236 (b) 1941–45

HKB 68/977 STORØY

2 kanoner – 7,5 cm
K L/50 (Cockerill)
1943–45

HKB 68/977 KVALA

2 7,5 cm kanoner –
K L/50 (Cockerill)
1943–45

MKB 10/504 HAUGE- SUND (HAGLAND)

4 kanoner – 15 SK L/45
1940–45

TERRITORIALAVSNITT
BERGEN

ARTILLERIGRUPPE
BØMLAFJORD:

HKB 61/977 LEIRVIK (BJELLAND)

4 kanoner – 10,5 cm
K 331 (f) 1942–43

4 kanoner 8,8 cm Flak
(r) 1943–45

HKB 62/977 TITTELSNES

4 kanoner – 10,5 cm
K 331 (f) 1941–43

4 kanoner 8,8 cm Flak
(r) 1943–45

HKB 63/977 NORDHEIM (NESHEIM, SVEIO)

6 kanoner – 15,5 cm
K 416 (f) 1941–45

ARTILLERIGRUPPE
KORSFJORD:

MKB 8/504 SELBJØRNSFJORD (OSTERNESET, FITJAR)

4 kanoner – 12,7 cm
SKC/34 1943–45

HKB står for Heeres-Küsten-Batterie. MKB står for Marine-Küsten-Batterie

KVALA: Da huset til høyre ble bygd på Sagatun, ble en bunker lagt i grus. Tett ved boligfeltet ligger en bunker av samme slag.

SKRIFTEN PÅ VEGGEN: «Lass nie durch einen Fernspruch dich aus der Ruhe bringen, denk immer am den Kernspruch des Götz von Berlichingen» leser Carl Johan Kallevik gjennom inspeksjonsluken inn til sambandsrommet i den store bunkeren.

ROMSLIG: Ildledningssentralen er formet som en om lag 70 meter lang U, hvitkalkede vegger og god plass.

«... videre boligbygging i området. Men vi kom ikke inn i bildet før velforeningen kontaktet oss, sier han.

Utbyggingen på Hagland har ikke Arquebus og Valand-Lie vært involvert i, verken den hyttebyggingen som allerede er foretatt helt oppe i bunkerne, eller reguleringsforslaget for den videre utbygging som det nå er søkt om.

– Vi prøver å ta hensyn til dem når vi ser dem, er det beste råd giver Ingvar Kristensen i Kulturseksjonen hos Fylkesmannen kan si om bevaring av tyske bunkere. De er ikke gamle nok til å ha status som kulturminner, og er knapt nok nevnt i lokale planer og oversikter over hva som er bevaringsverdig.

– Men hvordan vet dere om dem?

– Vi får jo tilsendt kart når en sak skal behandles.

– Står de tyske anleggene på kartene?

– Nei...

– **En enslig bunker**, som ikke i seg selv har noen stor bevaringsverdi, kan likevel være en berikelse for et lokalsamfunn, sier Janne Wilberg. Hun er stabssjef i Nasjonale Forsvarsverk.

– Tenk deg den spenning og nysgjerrighet som etterkrigstidens barn vokste opp med i sin lek rundt tyske bunkere og nærforsvarstillinger i sitt eget nærområde. Slik vil det være også for dagens barn; en bunker dokumenterer og forteller vår historie, og det vil være et tap om barna i framtiden skal måtte reise milevis til et museum for å oppleve denne historien, tror Wilberg.

Hun oppfordrer lokale myndigheter til å ha nettopp dette i tankene og understreker at

slike spørsmål ikke er tema for Landsverneplanen som ble utarbeidet i siste halvdel av 1990-tallet.

– Landsverneplanen tar utgangspunkt i eiendommer som var i Forsvarets eie i 1995, og det er bare disse som er vurdert. Og bare det nasjonale perspektivet. Veldig mange anlegg ble ført tilbake til grunneier i årene etter krigen, spesielt på Vestlandet, og disse er ikke vurdert verken for nasjonal eller lokal verdi.

Den oppgaven må lokale myndigheter selv ta på seg, sier Wilberg. Hun opplever frigjøringsjubileet i 2005 som en skillevei for oppfatningen om at det ikke bare er seierherrens historie som er verd å ta vare på. «Skammens byggverk» har kvaliteter som er viktig for kommende generasjoners egen forståelse av det som skjedde, mener hun.

– **Funkraum**, sier Carl Johan Kallevik og retter lyskjeglen fra lommelykta mot skriften over døråpningen inn til enda et rom i den mer enn 70 meter lange bunkeren. Her inne satt tyske sambandsfolk med forbindelse blant annet mellom observasjonstårnet på Kringsjø og kanonstillingene i Skåredalen. De tre 21 cm kanonene av typen Mörser 18, var de eneste og største i distriktet og bidro til å gi Heeres-

küstenbatterie 64/977 – Skaaredal en spesiell plass i vår lokale krigshistorie. Bunkeren var batteriets ildledningssentral. Fra utsiden er den nesten ikke mulig å få øye på – og det var naturligvis også hensikten den gang tyskerne bygget opp anlegget i mars 1941.

– Vi har originale telefoner og annet sambandsutstyr som kan plasseres her, forteller Kallevik og peker på bolter og ledninger som viser hvor slikt utstyr en gang var montert. Ovner foran de gapende runde, svarte hullene i de hvitkalkede betongveggene skal det også bli, om Carl Johan Kallevik får det som han vil.

Ideen om å etablere Skåredalen krigsminnesamling kom akkurat i denne bunkeren, som Kallevik ble klar over for bare halvannet år siden da han selv flyttet inn i et bolighus bare hundre meter unna. Tre små hull inn i bakken, ett for hver av de tre inngangene, gir utenforstående ingen antydning om hva som befinner seg innenfor. Til tross for at både Kallevik og kompanjongen Ernst E. Østensen har vært sentrale i oppbyggingen av Arquebus krigshistoriske museum bare noen kilometer unna, kjente de ikke til denne perlen av en bunker. I mange år har den lokale bonden brukt den som potetkjeller.

Ennå kan vi lese advarselen på veggen til sambandssoldatene som holdt til her: «Denk am Götz von Berlichingen...» Husk hvordan det gikk. Den tyske ridderen mistet hånden sin i ren ubetenksomhet en gang på 1500-tallet, og minnet om ham skulle få telegrafistene her inne til å bevare fatningen og være ►►►

PÅ TUR: Ekrene Natur- og Gårdsbarnehage i Sveio bruker ofte området rundt kommunegrensen på Vikse til lek og turmål. Barna synes bunkerne er spennende. Kanskje lærer de at den lille metallkuppelen i bakgrunnen er toppen på en infanteriobservasjonskuppel av typen 90P9, den eneste som finnes på Haugalandet. Inni her sto en tysk soldat og fulgte med alt som foregikk i området, med utsikt også til sjøs.

FOTO: JOHN A. BAUGE

LEIRER I DISTRIKTET

I tillegg til selve festningsverket med kanonstillinger og bunkere, bygget tyskerne en rekke leirer og depoter. I tilknytning til hvert batteri, var det også flere mannskapsbrakker, og i de største leirene også kjøkken- og spisebrakke, kontorbrakke og eget sykehus.

I Haugesund var det brakkeleirer blant annet på Flotmyr, Haugebanen, Hollendermarka og i Djupadalen.

Etne hadde den største samling av tyskere i distriktet utenom batteriene. Det var hele seks forskjellige leirer i bygda; den største på Enge med minst 15 brakker, blant dem seks mannskapsbrakker. En mindre mannskapsleir lå på Tysedalsteitbøen, like ved ungdomshuset «Ljoshall». På Rygg etablerte tyskerne sitt militærsykehus med bl.a. operasjonsbrakke, sykehusbrakker og ambulansestasjon. Og likhus. Leiren på Steine var et ammunisjonsdepot – her lå flere ammunisjonsbrakker og små ammunisjonshus i skogen innenfor mannskapsbrakkene. På Træo og Vadsneset var det dessuten store brakker med varelagre.

Også i Ølen slo tyskerne seg ned, både i sentrum og ute på Digranes.

I Tysvær bygde tyskerne mannskapsleir i Grinde, det senere Stemne-staden.

NESET, SKUDENESHAVN: Bevaringsverdig bunker henger på kanten av stupet.

EIKJEHAMMER: Den siste tyskerbrakkka skulle vernes, men ble likevel revet.

KVALAVÅG: Anne Torhild Johansen tapte kampen om å bevare bunkeren sin.

GARD: Bunkeren på Krosshau- gen er der ennå, men tildekket.

HAVNABERG: Mange ønsket å bevare den særpregede bunkeren med kontroll over Hasseløybrua.

HAUGE: Fra bunkeren i Arne Tafjords hage holdt tyskerne utkikk over Haugesjøen.

varsomme med hva de sa på sambandet. En lignende tekst kan leses på veggene i sambandsbunkeren på Norheim fort i Sveio, som nå omringes av hyttebebyggelse.

– Dette er historie. Krigshistorie, men også kulturhistorie. Og alt er i ferd med å bli ødelagt fordi lokale myndigheter ikke skjønner hva de er i ferd med å gjøre, mener både Kallevik og Østensen. Å bygge hytter midt i et festningsområde, forringer verdien; helheten ødelegges, slik også Haugesund kommune har tillatt det på Hagland. Også i Skåredalen raseres krigsminnene, selv om noe skal få stå når boligbebyggelsen snart reiser seg. Gravemaskinene er allerede på plass i området.

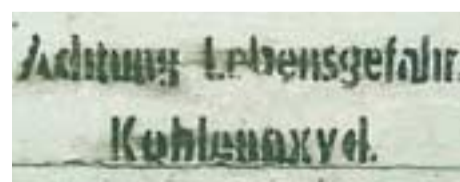
En av de tre kanonstillingene skal bevares slik den er, med alle sine funksjoner; dekningsrom, sambandsrom, ammunisjonsbunker, forlegningsbunkere og nærforsvarsstillinger. Men Carl Johan Kallevik og Ernst E. Østensen skjønner ikke at det er den minst komplette, den minst bevaringsverdige, som skal bli stående igjen for ettertiden. At denne stillingen også er den som

ligger lengst borte fra ildsjelens museumsplaner rundt sambandsbunkeren, kan ikke kommunen lastes for. De planene forelå ikke da reguleringsplanen ble utarbeidet.

– Dette er Haugesund kommunes aller siste sjans til å bevare et helhetlig krigshistorisk område, men jeg er redd for at det allerede er for sent, selv om de nærmeste og best bevarte kanonstillingene står ennå. Den mest komplette skal bli boligtomt. Vi er tilbudt å kjøpe den for 400.000 kroner for å ta vare på den selv, og innlemme den i våre planer. Men det har vi selvfølgelig ikke råd til, sier Kallevik.

Han rister uforstående på hodet og peker: Reguleringsplanen er laget slik at grensen mellom boligområde og friområde går tvers gjennom det sentrale anlegget og tangerer sirkelen på den best bevarte kanonstillingen. To av bunkerne ligger på den rette siden, mens selve kanonstillingen, ammunisjonslageret, en mannskapsbunker og murrestene etter latrinen er innlemmet i boligområdet og vil bli raserert. Forstå det den som kan, sukker Kalle-

vik. Han har bare en forklaring på reguleringen: De som har stått for dette, har ikke skjønnet betydningen av å bevare det som hører sammen, samlet. En eneste boligtomt kunne ha reddet helheten, sier han.

Og nettopp det er et hovedspørsmål for bevaringen av krigsminner: Skal de settes i stand og vises fram der de står, eller skal de plukkes fra hverandre bit for bit og flyttes til museale samlinger, slik det skjedde med kanonene på Neset fort?

Det er akkurat det siste som i disse dager er i ferd med å skje med den store kanonen ute på Storøy. Etter at det meste av festningsområdet her er sprengt bort og planert, er det nå bestemt at kanonen – som er den aller siste som er igjen på Haugalandet – skal tas ned og flyttes til svenskegrensen...

SMÅ SPOR

Til sammen reiste tyskerne flere hundre brakker. De fleste ble revet da freden kom, først og fremst på grunn av mangel på bygningsmateriell. Grunnmurer som lå på jordbruksland, ble også snart fjernet, men ennå kan man på tur i terrenget treffe på ganske mange murer etter tyskerbrakker av ulikt slag. Bunkere også, og et hull i bakken eller en markert senkning i terrenget kan være et siste spor etter en tysk nærforsvarsstilling.

Det aller minste spor etter tyskerne som du kan treffe på, er antakeligvis **kabelmerkene.**

Mellom de mest sentrale bunkere og artilleristillinger strekte tyskerne sambandslinjer. Over de nedgravede ledningene satte de opp små betongklosser med et spor i toppen som viste retningen på linjene.